

Xiinxala Adeemsa Ibsa Jechootaa Afaan Oromoo: Adeemsa Gareen Qorannoo Moggaasa Jechootaaifi Waaltina Afaan Oromoo Jechootasaa Dhaabbilee Barnootaa Olaanoof Ibsurratti Kan Xiyyeeffate

Damee Abarraa^{1*}, Wandimmuu Tagany^{2*}, Guddataa Abdiisaa^{3*}

Muummee Afaaniifi Ogbarruu Oromoo, Yuunivarsiitii Wallaggaa, L.S.P. 395, Naqamtee, Itoophiyaa

Axereraa	Article Information
<i>Qorannoon kun adeemsa Gareen Qorannoo Moggaasa Jechootaaifi Waaltina Afaan Oromoo jechoota moggaasu ittiin ibsu xiinxaluu irratti xiyyeeffate. Adeemsa qorannichaatiif, saxaxni ibsaa hojiirra oolee jira. Maddi ragaalee qorannichaa tokkoffaafi lammaffaa yoo ta'u, malli iddatteessuu hojiirra oole ammoo kaayyeffataadha. Ragaaleen madda tokkoffaa bargaaffiifi afgaaffii gartokkeen caaseffamaatiin walitti qabamani. Kan madda lammaffaa garuu, sakatta'a kuufatootaatiin funaanamani. Ragaalee funaanaman xiinxaluuf malli hojiirra oole, mala qorannoo walmakaati. Firiin secca'a ragaalee adeemsisuudhaan argame akka agarsiisutti, Gareen Qorannoo Moggaasa Jechootaaifi Waaltina Afaan Oromoo jechoota moggaasu Barruulee Wiirtuu fuulawwan gara dhumaa irratti bifa galmee jechootaa afsadeetiin maxxansiise. Jechoota Afaan Oromootiif moggaase Afaan Amaaraafi Afaan Ingiliziitti hiikuudhaan dhi'eesse. Kan Jildii 7 malee, duraa duubni qubeefi jechoota ittiin Barruuleewwan Jildii 1-9 irratti dhi'eesse kan bifa tokkoon ibsamuu danda'an miti. Jildii 10fi 11 irratti tartiibni qubeetis ta'ee, kan jechootaa hordofame kan Afaan Oromooti. Jechoonni moggasaman karaa barruulee kanneenii Dhaabbilee Barnoota Olaanootiif dhi'aatu. Haata'u malee, carraan Barsiistonni Dhaabbilee Barnoota Olaanoo Barruulee Wiirtuu argachuuf qaban gadaanaadha. Kan irraa kan ka'e, jechoota gareen kun moggaasu argatanii itti fayyadamuu hindandeenye. Sababuma kanaan maddoota akka wiirtuu waaltina afaanichaatti beekamtii hinqabaanne adda addaa akka maddoota beekumsa jechoota haarawaatti fayyadamaa jiru. Kun ammoo, adeemsa waaltina afaanichaatiif gufuu guddaadha. Kanaafuu, Biirron Aadaafi Turiizimii Oromiyaa garee kana gargaaruudhaan akkaataa maxxansaa, hanga maxxansaafi karaalee dhi'eessaa saayinsaawaa ta'e akka hordofu osoo taasissee milkaa'inni hojiifi saffisni waaltina jechoota afaanichaa sadarkaa barbaadamu irra ga'uu ni danda'a.</i>	Article History: Received: 05-03-2023 Revised: 20-08-2023 Accepted: 28-09-2023 Jechoota Ijoo: adeemsa, ibsa, Wiirtuu, afsadee, dhi'eessa *Qorataa Muummee: Damee Abarraa E-mail: demeabera440@gmail.com

Seensa

Afaan Oromoo Itoophiyaa keessatti mirga sadarkaa barbaadamuun tajaajila kunnuu kan argate dhi'oodha. Afaan hojii, afaan mana murtiifi afaan barnootaa ta'uu kan danda'e bu'uura heera bara 1995 ba'een jechuun ni danda'ama (FDRE, 1994, f. 23). Sana booda imaammata ba'e jalatti bara 1991 afaan barreeffamaafi afaan barnootaa ta'e (Mekuria, 1993, f.15). Akka Milkeessaa (2015) ibsutti, baruma sana kitaabileen barnoota sadarkaa tokkoffaafi leenjii kolleejjii barsiistotiif barbaachisan qubee Afaan Oromootiin qophaa'an. Mootummaan Naannoo Oromiyaas guddinaafi dagaagina afaan kanaatiif itti gaafatamummaa fudhate (f. 92-93).

Kanuma irraa ka'uudhaan bara 1993 Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaa (BATO) jalatti Garee Qorannoo Moggaasa Jechootaafi Waaltina Afaan Oromoo (GQMJWAO) hundeessudhaan hanqinoota jechoota hojiifi barnootaaf barbaachisan moggasanii afaanicha akka waaltessan haala mijeesse (Haliimaa, Sambatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim, 1995, f. 1.3). Dirqamni seenaa moggaasa jechoota haarawaatis kan garee kanaa akka ta'e ibsame (f. 9). Haaluma kanaan aangoon hordoffii adeemsa waaltina Afaan Oromootis labsiidhaan biiroo garee kana hoogganu BATOtiif kenname (Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo

Oromiyaa Gurmeessuu [LQRMNOG], Lak. 199/2008, ff. 40-41). Kana booda, GQMJWAO bara 1993 jalqabee jechoota Afaan Oromoo waaltessuuf hojiilee baayyee hojjachaa turee jira.

Akka Adugna (2010) ibsutti Afaan Oromoo afaan hojiifi afaan barnootaa ta'uudhaan walqabatee fedhiin dhufe fedhii jechoota moggaasuuti (ff. 3-4). Bu'uuruma kanaan GQMJWAO waggootii 26 oliif jechoota Afaan Oromoo moggaasaa turee jira. Jechoota haala Kanaan moggaasaman waaltessuuf ammoo, dhaabbileen barnootaa fayyadamtoota biroo caalaa filatamoo ta'uu hayyoonni ni ibsu (Fainberg, 1974, f. 504; Downes, 1998, f. 39; Desalegn, 2020, f. 9). Kanaafuu, yeroo sanaa jalaqabee jechoonni GQMJWAO moggaasaa ture hanqinoota Dhaabbilee Barnootaa Olaanoo (DhBO) 27 mudatan furuuf carraa guddaadha jechuun ni danda'ama.

Haata'u malee, Barsiistonni Dhaabbilee Barnoota Olaanoo (BDhBO) jechoota GQMJWAO dhiisanii kan mataa isaanii fayyadamaa jiru (Adugna, 2010). Akkasumas, qaamoleen DhBO keessaa jiran damee barnootaa qorannoo keessatti jechoota Afaan Oromooti bifa walfakkaatuun fayyadamaa akka hinjirre ragaaleen agarsiisan ni jiru. Fakkeenyaaf, barattoonniifi barsiistonni Yuunivarsiitoota Jimmaa, Addis Ababaafi

Damee A. fi kb

Haramayaa akka walii galaattis ta'ee, tokko tokkoo yuunivarsiitii isaanii keessatti jechoonni isaan fayyadamanii Afaan Oromootiin qorannoo geggeessaa jiran walfakkaataa miti (Tariku, Teshome and Alemayehu, 2013). Akka Warquu (2005) ibsettis Yuunivarsiitii Harmayaa keessatti jechoonni yaadrimee barsiistonni Afaan Oromoo fayyadamaa jiran waalta'aa miti. Akkaataa mata duree fijaa tokkoo itti waaman qofti bifa shan akka qabu ibse (f. 107). Tarii kun jechoonni gareen kun moggaasu haalaan ibsamuu dhabuun irraa madduu mala jedhamee yaadame. Kanuma irraa ka'uun adeemsa jechoonni GQMJWAO DhBOTiif ibsaman xiinxaluuf barbaachise. Gaaffileen bu'uuraa qorannoonnichaatis kanneen armaan gadiiti:

1. GQMJWAO jechoota moggaasu akkamitti DhBOTiif dhi'eessa?
2. GQMJWAO jechoota moggaasu karaalee kamiin DhBOTiif ibsa?
3. Jechoonni GQMJWAO moggaasu hangam DhBO gahaa jiru?

Sakatta'a Barruuwwanii

Yeroo Afaan Oromoo afaan hojiiifi barnootaa ta'e sanatti hanqinoota adda addaa guutuun barbaachisaa ture (Mekonnen, 2002; Tilahun, 2018). Hanqinoota yeroo sanatti mullatan keesaa kanneen akka qubee tolchuu, filachuu yookaan madaqsuufi jechoota moggaasuun

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

isaan ijoodha. Akka Haugen (1966) ibsutti adeemsa waaltina afaan tokkoo keessatti qubee tolchuu, filachuu yookaan madaqsuun gulantaa jalqabaati (f. 252). Jechoota tajaajilaa adda addaatiif oolan moggaasuun gulantaa lammaffaadha. Jechoota moggaasaman tajaajilamtootaaf ibsuun ammoo, hojii itti aanu jechuudha.

Haata'u malee, akka Wolff (2000) ibsutti qubee tolchuu, filachuu yookaan madaqsuun murteessuudha (f. 333). Akka hayyoonni adda addaa ibsanitti adeemsa waaltina Afaan Oromoo keessatti hojiin qubeefi akkaataa barreeffamaa filachuu kunis ijaarama GQMJWAO dura deebii argate (Nuraddin, 2012, f. ii; Mekuria, 1995, f. 44; Baye, 1992, f. 3). Akka Abraham, Huang and Liu (2014) ibsanitti Addi Bilisummaa Oromoo (ABO) Sadaasa 3, bara 1991 qubee yeroo ammaa Afaan Oromoo ittiin barreeffamaa jiru kana, beektota walga'ii waamuudhaan walii galtee hundaatiin qubee Afaan Oromoo akka ta'u murteessise (f. 1818). Kanatti aanee Adoolessa, bara 1993 GQMJWAO BATO jalatti ijaaramee jechoota hojii biiroolee adda addaatiif moggaasuu eegale (Haliimaa, Sanbatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim, 1995, ff. 63-64). Akka ibsanitti jechoota moggaase ibsuunis hojiidhuma garee kanaati.

Akka Yule (2010) ibsutti ogeeyyiin hojii kana hojjatan karaalee adda addaatiin jechoota

Damee A. fi kb

filanii yookaan ijaaranii gara afaanichaatti dabaluu (f. 53). Kana jechuun jechoonni moggaasaman tajaajilamtootaaf ibsamuu qabu jechuudha. Deumert (2004) hojiin ibsuu karoora hojii sadarkaa afaanii fooyyessu jalatti akka ramadamu ibsa (f. 2). Hojii kana kanneen hojjatan ogeeyyii dirreewwan qo'annoo adda addaa keessaa ijaaraman ta'uun barbaachisaadha (Almaz, 2018, f. 41). Garee kanatu jechoota moggaasaman loogawwan keessaa funaananii, uumanii, madaqsanii akkasumas ergifatani, qubee filatameen barreessanii gara tajaajilatti galchu (Wolff, 2000).

Afaan tokko waalta'ee ga'umsaan dhimmoota hawaasaa adda addaatiif kan oolu, yoo itti fayyadamtoonni afaanichaa dirree adda addaa tajaajila afaanichaa ilaalchisee yaada isaanii kennuudhaan akka waalta'uuf tumsa taasisuu danda'ani (Almaz, 2018, f. i). Kun ammoo, adeemsa jechoota ibsuu keessatti kan hojiiirra ooluu danda'u ta'a. Jechoonni moggaasaman karaalee adda addaatiin qindaa'anii fayyadamtoota bira ga'uu qabu. Qaamoleen tumsa gochuu danda'an kunneen jaarmayaadhaa hanga nama dhuunfaatti kan ibsaman ta'uu danda'u. Fakkeenyaaf, afaanota hirmaannaa dhuunfaatiin waalta'an keessaa tokko Afaan Ingilizii akka ta'e kaasuun ni danda'ama (Deumert, 2004, f. 28).

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

Kanaafuu, jechoonni moggaasaman fayyadamtootaaf ibsuudhaan hojiiirra oolmaa isaaniitiif haalli mijachuu qaba. Akka UNESCO (2005) ibsutti walii galtee fayyadamtoota irratti hundaa'uudhaan jechoota madaqsuun tokkummaa, waaltinaafi walfakkina jechoota moggasamaniitiif gahee olaanaa qaba (ff. 8-11). Kunis kan ta'u yoo fayyadamtoonni jechoota moggaasaman barani. UIE (1991) adeemsi afaan barsiisuun sadarkaa tokkoffaa irra darbee hanga sadarkaa lammaffaafi DhBOtti deemu malee guutuu akka hintaane ibsa (f. 10). Akka yaada isaatti jechoonni moggaasaman sadarkaa adda addaatti gosa barnootaa adda addaa keessa galuu qabu jechuudha. Kana mirkaneessuufis jechoota moggaasaman fayyadamtootaaf ibsuun barbaachisaadha. Kanaafis GQMJWAO kitaaba jechoota moggaasaa dameelee barnoota hunda qabatu qopheessuuf kaayyeffatee hojjachaa ture (Abarraa, 1999, f. 203).

Adeemsi jechoota moggaasaman ibsuu raawwii keessatti itti fayyadama jechoota yaadrimee gosa barnootaa tokko akka milkeessu amanama (Suonuuti, 2001, f. 32). Bu'uuruma kanaan yoo ilaalamu adeemsi GQMJWAO hordofee jechoota moggaasu BDhBOttiif ibsu akka jiru tilmaamuun ni danda'ama. Inni kunis karaalee adda addaatiin ta'uu danda'a. Fakkeenyaaf, Fishman (1974), Mekonnen (2002, f. 77) keessatti sabaa

Damee A. fi kb

himaaleen karaalee jechoonni moggaafaman gara hawaasaatti gad bahan ta'uu isaanii ibsuuf, "... the media are outlets for the formally approved codification," jedha (f. 116). Qorannoon kunis adeemsa hojiirra oolaa ture xiinxaluu irratti xiyyeeffate.

Malleen Qorannichaa

Gaaffilee qorannoo kanaa deebisuuf ragaaleen kuufatoota sakatta'uu, bargaaffiifi afgaaffiidhaan walitti qabamani. Ragaaleen malleen kunneeniin walitti qabamanis jechootaafi lakkoosaan (baayinaafi dhibbantaadhaan) gabateedhaan dhi'aatanii, xiinxalamanii ibsamanii jiru. Kanaafuu, malleen qorannoo kanaaf hojiirra oolan ibsaadha. Saxaxni ammoo, isaa walmakaadha. Maddi ragaalee ammoo, tokkoffaafi lammaffaadha. Maddi ragaalee tokkoffaan hayyoota Dureewwan Garee Qorannoo Moggaasa Jechootaafi Waaltina Afaan Oromoo (DGQMJWAO) ta'an akkasumas, turaniifi Miseensota Garee Qorannoo Moggaasa Jechootaafi Waaltina Afaan Oromoo (MGQMJWAO), Duree Muummee Afaan Oromoo (DMAO), Gaazexeessitoota Afaan Oromoo (GAO), Barsiistota Dhaabbilee Barnoota Olanoo (BDhBO) keessatti Afaan Oromoo barsiisaa jiranifi Duree Koree Sirna Barnootaa Biiroo Barnootaa Oromiyaa (DKSBBBO)ti. Maddi ragaalee lammaffaan

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

ammoo, Barruulee Wiirtuu jildii 1-12 hunda. Hayyoonnis ta'ee, barruuleen filataman hundinuu hunda caalaa madda ragaalee deebii gaaffilee qorannoo kanaa waan ta'aniif, mala iddatteessuu kaayyeffataadhaan filatamani.

Ragaalee qorannoo kanaa argachuuf, bara 2013 jalqaba irratti Barruuleen Wiirtuu sakatta'amanii xiinxalamanii jiru. Waa'ee jechoota moggaasamanii baruudhaaf, kanneen iddattoo qorannichaa ta'an hundi gad fageenyaan dubbisamanii yaadannoon barreeffamaan irraa walitti qabatame. Dhimmoonni adeemsa ibsa jechoota moggaasamaniin walqabatee qulqulleeffannaa barbaadan kan adda ba'an odeeffannoo mala kanaan walitti qabaman irratti hundaa'uun. Kana booda, gaaffileen afgaaffii kanneen gartokkeedhaan caasefamaniifi gaaffileen bargaaffiitiif kanneen cufamaafi banamaa ta'an qophaa'ani.

Itti aansuudhaan saayinsii adeemsa ibsaafi hubannoo jechoota moggaasamanii irratti bargaaffiin ragaaleen walitti qabuuf oolan kanneen gaaffilee 8 qophaa'ni. Akkasumas, bargaaffiin kun gaaffilee adeemsa ibsaa mirkaneeffachuuf hojiirra oolmaa irratti ragaalee walitti qabuuf oolan 5 walumaan qophaa'ani. Hundi isaanii cufamaadha. Kana booda, bargaaffichi yaalamee, firiin isaa amanamummaa isaa madaalame. Akka shallaggii Kiroonbaak Alfaa Gaaffilee

Damee A. fi kb

Waalta'oo Bu'uureffateetti walta'uumsi gaaffilee adeemsa ibsuu irratti qophaa'anii naannoo .858 ta'uutu eegama. Kan gaaffilee bargaaaffii kanneenii ammoo, .852 ta'e. Kan kanneen hojiirra oolmaa ammoo, naannoo .854 ta'uutu barbaadama; 851 ta'e. Kanaafuu, amanamummaan gaaffilee bargaaaffii kanaa amansiisaadha.

Kana booda, bargaaffichi BDhBO 137 ta'aniif karaa marsariitii ergame. Gaaffilee kunneen keessaa kanneen 8 kallattumaan adeemsa ibsa jechoota moggaasamanii irratti ragaaleen kan gaafatani. Isaan keessaa kaanneen 119 deebisanii jiru. Bifuma walfakkaatuun bargaaffiin gaaffilee banamaa 190 GAO 6 warra sagantaa Gabbisa Afaan Oromoofi Faana Afaan Oromoo irra hojjataniif akkasumas, BDhO keessatti gosa barnootaa Xiinqooqa, Ogbarruu, Malleen Qorano barsiisan 17 ergamee ture. Hundi isaanituu guutanii deebisanii jiru. Ragaalee bargaaffiidhaan walitti qabaman kanaan karaalee ibsamuu, hanga ibsamuu jechoota GQMJWAO gosoota barnootaa adda addaatiif moggaaseefi madda beekumsa jechoota haarawa BDhBO adda baasuun danda'amee jira.

Dabalataanis, karaaleefi sadarkaaleen ibsamuu jechoota moggaasamanii dhimmoonni agarsiisan MGQMJWAO ta'aniifi turan 5, kanneen DhBO keessatti DMAO ta'an 6, kan

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

Duree Koree Sirna Barnootaa Biiroo Barnootaa Oromiyaa (DKSBBBO) ta'e 1 akkasumas, GAO sagantaa waaltina Afaan Oromoo irra hojjatan 2 irraa gosa afgaaaffii gartokkeen caasefammaa 5 fayyadamuun ragaaleen walitti qabamanii jiru. Odeeffennitoota kunneen hunda irraa ragaaleen kan walitti qabaman bara 2013 ji'a Fuulbanaa hanga Amajjiitti. Kan nama tokkoo malee ragaaleen hundinuu bilbilaan walitti qabamani. Sagaleen odeeffennitoota hundaatu waraabamee gara barreeffamaatti jijjiiramuudhaan xiinxalame.

Dhumarrattis, gaaffilee qorannoo kanaa deebisuuf ragaaleen jalqabaa kuufatoota irraa walitti qabaman ga'umsa gaaffilee bu'uura deebisu irratti qaban irratti hundaa'uudhaan kophaatti secca'amani. Ragaaleen bargaaaffii qophaa'een funaanamanis, kallattii gaaffilee bu'uuraatiin ilaalaman. Sana booda, gaaffileen afgaaffiidhaan walitti qabaman ilaalamani. Itti aansuudhaan ragaaleen malleen sadaniin walitti qabaman walkeessa makamanii xiinxalamanii ibsamuudhaan, ragaaleen gaaffilee bu'uura deebisu danda'an adda ba'ani. Adeemsa kana keessatti dhimmoonni jiran adda ba'anii muuxannoo hayyoonni tokko tokkoo isaaniitiin walqabsisanii ibsan waliin walitti fiduudhaan akka hubannoo horachiisuu danda'anitti kaa'amanii jiru.

Damee A. fi kb

Dhi'eessaafi Xiinxala Ragaalee

Mata duree kana jalatti mata dureewwan xixiqqaa saditu walduraa dubaan dhi'aate. Kan jaqabaa, akkaataa GQMJWAO jechoota moggaase DhBOTiif ittiin dhi'eessu irratti kan bu'uureffate. Kan itti aanu karaalee GQMJWAO jechoota moggaase DhBOTiif ittiin ibsu kan giddu galeeffate. Inni dhumaa, hanga jechoonni GQMJWAO moggaase DhBO bira ittiin gahaa jiru irratti xiyyeeffate. Haluma xiyyeeffannaa isaanii irratti hundaa'een, tokko tokkoo isaanii jalatti ragaaleen gaaffilee qorannoo adeemsa ibsa jechootaatiin walqabatan deebisuu danda'an jechootaafi gabatee dhi'aatanii, xiinxamanii, ibsamanii jiru.

I. Akkaataa Dhi'eessa Jechoota Moggaasamanii

Akka ragaalee afgaaffiidhaan walitti qabaman irraa hubatametti GQMJWAO jechoota afaanichaa erga moggaasee, koratti dhi'eessee ga'umsa isaanii mirkaneessisa. Kana booda, Barruulee Wiirtuu irratti maxxansiisa. Akkasumas, kuufatoota (Barruulee Wiirtuu) sakatta'uudhaan akka hubatametti GQMJWAO jechoota moggaasu Barruulee Wiirtuu Jildii 1-11 fuula gara dhumaarratti, akka dabalee (miiltootti) maxxansiisee jira. Akkaataan maxxansama jechoota kanneenii bifa qophii galmee jechootaa afsadeetiin walfakkaata. Kana jechuun, Afaan Oromoo,

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

Afaan Amaaraatiifi Afaan Ingiliziitiin walcinaatti barreeffamanii jiru. Haata'u malee, tartiibni qubeetis ta'ee, kan jechoonni ittiin dhi'aatanii dhaabbataa miti. Kanneen barruulee hundaa walfakkaataa miti jechuudha.

Jechoonni Wiirtuu Jildii 1-6 irratti duraa duuba Afaan Oromoo - Afaan Amaaraa – Afaan Ingiliziitiin dhi'aatani. Jildii 1-5 irratti tartiiba qubee Afaan Amaaraatiin, Jildii 6 tartiiba irratti ammoo, tartiiba qubee Afaan Oromootiin kaa'amanii jiru. Wiirtuu Jildii 7 irratti jechoota Afaan Oromoo gara Afaan Oromootti (yaadrimee isaanii) hiikuudhaan tartiiba qubee Afaan Oromootiin kaa'amanii dhi'aatani. Bifa galmee jechootaa aftokkee fakkaatuun jechuudha. Wiirtuu Jildii 8 irratti ammoo tartiiba qubee Afaan Ingiliziitiin, 9 irratti tartiiba qubee kamiituu osoo hinhordofin dhi'aatani. Unka dhaabbataa ta'een hindhyaanne jechuudha. Duraa duubni afaan ittiin dhi'aatanii garuu, Afaan Ingilizii-Afaan Oromoo-Afaan Amaaraati. Kunis akkaataa ibsa jechoota kunneenii irra dhiibbaan afaanota biroo jiraachuu agarsiisa.

Dhiibbaan afaanota biroo akkaataa ibsa jechoota moggaasamanii kanarra qabatamaan jiraachuu ragaaleen afgaaffiidhaan walitti qabamanis agarsiisanii jiru. Kana malees, ragaan kuufatoota sakatta'uudhaan argame kan dhimma kana ibsu akkana jedha: "...yeroo ammaa namoonni Afaan Oromootiin

Damee A. fi kb

barreessan cufti Afaan Amaaraaf afaan biraatiin waan barataniif caasaafi ragaalee afaan kanneenii Afaan Oromooratti fayyadamuuf yaalu” (Abarraafi Hayilamaaram, 1989, f. 93). Haata’u malee, Wiirtuu Jildii 10fi 11 irratti jechoonni dhi’aatan kan maxxansaman tartiiba qubee Afaan Oromootiin ta’ee, duraa duuba Afaan Oromoo - Afaan Ingilizii - Afaan Amaaraatiin kaa’amanii jiru. Maxxansa kunneen irratti hojiin maxxansaa (dhi’eessaa) dhiibbaa afaanota biroo irraa bilisa ta’uu agarsiisa.

Erga jechoonni moggaasaman Barruulee Wiirtuu irratti maxxansamaniin booda qaamolee jechoota kunneenitti fayyadaman biraan ga’uun adeemsa itti aanu ta’a jechuudha. Akka Haliimaa, Sanbatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim (1995) ibsanitti GQMJWAO jechoota kan moggaasu Afaan Oromoo hojii birookiraasii akkasumas, hojii saayinsiifi tekniinooloojiitiif geesisuufi (f. 69). Kanaafuu, warra afaan kanaan dirreewwan kunneen keessa hojjataniif moggaasa jechuudha. Odeefkennaan afgaaffii kan miseensa GQMJWAO tokko GQMJWAO jechoota eenyuuf akka moggaasu gaafatamnaa akkas jedhe: “Jechoota kan moggaasnu itti fayyadamtoota afaaniitiifi. Warra baruufi barsiisuu keessa jiran, dhaabbilee barnootaa, qorattoota afaaniitiifi sabaa himaaleedhaafi,”. Akka ibsa kanaatti,

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

gareen kun jechoota eenyuuf akka moggaasaa jiru sirriitti beeka jechuun ni danda’ama. Akkuma ibse, qaamolee jechoota garee kanaatti tajaajilaman keessaa miseensa dhaabbilee barnootaa kan ta’e DhBOdhaaf ibsuus akka qabu hubatee jira jechuudha.

II. Karaalee Ibsa Jechoota Moggaasamanii

Akka ragaaleen sakatta’a kuufatootaa sakatta’uufi afgaaffiidhaan walitti qabaman irraa hubatametti GQMJWAO jechoota moggaasu qaamolee kam kamiif akka moggaasu ni beeka. Haata’u malee, kun qofti gahaa miti. Jechoonni moggaasaman qaamolee tajaajilamaniif yoo ga’an yookaan ibsaman malee bu’aan barbaadame hinargamu. Jechoonni moggaasaman tajaajilamtootaaf yoo ibsaman, adeemsi waaltina jechootaa milkaa’a (Suonuuti, 2001, f. 32). Kanuma irraa ka’uun, GQMJWAO jechoota moggaase qaamolee tajaajilaman keessumattuu DhBOtiif karaalee kam kamiin akka ibsu miseensonni isaa gaafatamanii jiru. Akka ibsanitti gareen kun jechoota moggaasu karaa Barruulee Wiirtuu, karaa walga’ii koraafi karaa MGQMJWAO fayyadamtoota biraan gahaa jira. Bu’uuruma kanaan hanga tokko tokkoon karaalee heeraman kanneen tajaajilamtoota keessaa DhBO bira ittii gahaa jiru ilaaluun barbaachise. Ragaalee bu’uura godhachuudhaan yemmuu

Damee A. fi kb

ibsanman gaheen tokko tokkoo isaanii kan itti aanee ibsame kana fakkaata.

a. Karaa Barruulee Wiirtuu

Akka ragaaleen sakatta'a kuufatootaafi afgaaffiidhaan walitti qabaman agarsiisanitti GQMJWAO Barruuleen Wiirtuu Jildii 13 maxxansamee jira. Akka karoora isaatti Barruuleen kun waggaa waggaadhaan maxxansamuu qaba ture. Akkasitti osoo ta'ee, hanga bara kanatti barruuleen kun jildii 26 maxxansamuu danda'u jechuudha. Kanaafuu, raawwiin isaa 50% irra jiraachuu agarsiisa.

Barruulee Wiirtuu maxxansaman kunneen keessaa jildiin 1-11 qofa irratti jechoonni GQMJWAO moggaase maxxansamanii jiru. Baayyinni jalteenya barruulee tokkoof heyyamamu 5,000 qofa. Kana jechuun Barruuleen Wiirtuu Jildii 1-11 qaban jalteenya 55,000 qofatu manneen barnootaa Oromiyaa keessa jiran 16,709 (sadarkkaa tokkoffaa 15,244, sadarkaa lammaffaa 1,465), DhBO 30 (kolleejjota 13, yuunivarsiitoota 17) maxxanfame dhi'aate jechuudha. Jalteenya maxxansamu dhaabbilee barnootaa qofaaf osoo qoodame, jalteenyi jildii tokkoo tokko dhaabbilee barnootaa 3.35 (1:3.35) ga'uu danda'a jechuudha.

Kana malees, baayyina jalteenyaa kan kallattii dhaabbilee barnootaatiin ibsame kana kallattii baayyina barsiistotaafi barattoota

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

Afaan Oromoo akkasumas, baayyina hojjattoota biiroolee Oromiyaa keessaa jechoota moggaasaman fayyadamuu barbaadaniitiin ilaaluun sadarkaan hanqina dhi'eessii hangam akka ta'e timaamuu nama dandeessisa. Kanaafuu, akka ragaalee kanneeniitti gosa barruulee hunda irraa tokko tokkoo argachuu mitii, hunda keessaa tokko argachuuniyyuu rakkoo cimaadha jechuudha.

Bifuma walfakkaatuun, barsiistonni Afaan Oromoo DhBO keessa jiran hangam Barruulee Wiirtuu argatanii jechoota GQMJWAO moggaasaa jiru akka baraa jiran adda baasuuf ragaaleen walitti qabamani. Akka ragaaleen bargaaaffiidhaan walitti qabaman akeekanitti carraan Barruulee Wiirtuu dubbisuu BDhBO 54/120 (45%). Akka ragaaleen afgaaffiidhaan argaman agarsiisanittis, DMAO barsiistonni jechoota GQMJWAO akka argatan haalli isaan mijeessan hinjiru.

Dabalataanis, ragaalee bargaaaffii barsiistotaa kana mirkaneeffachuuf qaama GQMJWAO waliin afgaaffiin adeemsisamee ture. Akka ragaaleen walitti qabaman irraa hubatametti jechoonni moggaasaman kan maxxansaman Barruulee Wiirtuu irratti. Barruuleen Wiirtuu ammoo, waggaa waggaadhaan maxxansama (Abarraafi Hayilamaaram 1989, f. 2). Haata'u malee, barruulee maxxansaman sakatta'uudhaan akka hubatametti Wiirtuun bara baraan

Damee A. fi kb

maxxansamaa kan ture bara 1989-1993 qofa. Akka odeefkennitoonni afgaaffii (MGQMJWAO) ibsanitti kora qopheessuun addaan ciccinnaan barruulee kunneen maxxansiisuun addaan ciccite. Barruulee maxxansiisuun addaan ciccinnaan jechoota saffisaan dhi'eessuufi irratti mar'achiisuun, achumaan ibsuunis dhaabbate.

Kanaafuu, yeroo ammaa kana jechoota moggaasanii kora irratti ibsuun addaan citee jira. Barruulee Wiirtuu jechoota moggaasaman of irraa qaban maxxansiisuunis hafee jira. Ragaaleen sakkata'a barruutiin walitti qabames kanuma agarsiisa. Barruulee Wiirtuu Jildii 12fi 13 irratti jechoonni moggaasaman hinmaxxansamne. Kanaaf addaan cituun koraa sababa akka ta'e, ragaalee afgaaffiidhaan MGQMJWAO argaman ni mirkaneesu. Sababuma kanaan BDhBO hanguma duraa sanayyuu jechoota GQMJWAO moggaasu aragachuun hinjiru jechuudha. Qaamoleen sadarkaa kanaarra jiran, kanneen kuufatoota jechoonni garee kanaa irratti maxxansaman argatanii dubbisuudhaaf hunda caalaa carraa argachuu malan, carraan isaan argatan kanumti duraanuu sadarkaa gadaanaarra ture sun addaan cite taanan, adeemsi waaltina jechootaa ni gufata jechuudha.

b. Karaa Walga'ii Koraa

Ragaaleen afgaaffiidhaan MGQMJWAO irraa walitti qabaman akka agarsiisanitti BATO kora

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

ga'umsa jechoota moggaasamanii mirkaneessu kan waamu waggaatti haal tokko. Korri kun guyyoota lama qofa taa'a. Guyyootuma kanneen keessatti hayyoota kora kana irratti argamaniif jechoonni moggaasaman ibsamu jechuudha. BATO erga dhaabbatee wagga waggaadhaan yoo waame, haal 26 waamuu akka danda'u ragaan kun ni hubachiisa. Haata'u malee, ragaaleen dabalataan odeefkennitoota kunneen irraa walitti qabaman akka ibsanitti korri kun hanga 2005 bifa addaa ciccitiinsa qabuun haal 11 waamamee ture. Sana booda ni dhaabbate. Kana irraa kan ka'e, bara heerame kanaa as jechoonni moggaasamanii ibsaman hinjiran jechuudha. Akkasumas, ragaaleen afgaaffiidhaan DMAO DhBO adda addaa irraa walitti qabaman akka agarsiisanitti barsiistonni carraa kora irratti hirmaachuu argatan baayyee muraasa. Kanneen hirmaachuu carraa argataniyyuu waa'ee jechoota moggaasamanii caalaa waa'ee qorannoowwan dhi'aatanii akka yaadatan ibsu. Kanaafuu, jechoonni moggaasaman karaa kana ni ibsamu jedhanii fudhachuun hindanda'amu.

c. Karaa MGQMJWAO

Akka Haliimaa, Sanbatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim (1995) ibsanitti GQMJWAO kan ijaarame bakka bu'oota biiroolee Oromiyaatiifi hayyoota Afaan Oromoo miseensota taasifateeti. Hojiin isaa

Damee A. fi kb

jechoota moggaasuudhaan hanqina Afaan Oromoo dirreewwan hojii adda addaa keessatti qabu guutuuf ture (ff. 63-64). Akka ragaa kanaatti baayyinni MGQMJWAO yoo xiqqaate hanga biirooleen Oromiyaa baayyatan ni baayyatu jechuudha. Kan jechuun hayyoota baayyinni isaanii 40 ol ta'u ni qabaata jechuudha (LQRMNOG, lakk.199/2008). Ragaaleen afgaaffiidhaan argaman akka agarsiisanitti hayyoota kunneen keessaa tokko bakka bu'aa DhBOti. Innis Yuunivarsiitii Addis Ababaa irraa hirmaata. Namni tokkos

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

KSBBBO irraa akkasumas, tokko sabaa himaalee irra hirmaatu. Haata'u malee, akka afgaaffii MGQMJWAO waliin taasisameen hubatametti baayyinni garee kanaa 4-18 caalee hinbeeku. Jechoota moggaasaman ibsuun karaa miseensota kanneenii hangam akka milkaa'e ilaaluunis danda'amee jira. Jalqaba irratti karaa sabaa himaalee hangam akka ibsamuu malan adda baasuuf sadarkaa beekumsaa GAO jechoota ogummaa sadii kanneen irratti qaban adda ba'ee jira. Innis kan gabatee itti aanu kana keessatti qindaa'e kana.

Gabatee 1. Hanga Geezeessitoonni Jechoota GQMJWAO Gosa Barnootaa Adda Addaa Beekan

Jechoota Xiinqooqaa	Jechoota Ogbarruu			Jechoota Malleen Qorannoo
	Asoosama	Ogwalaloo	Diraamaa	
16/144(11.11%)	46/180(25.55%)	7/32(21.87%)	33/180 (18.33%)	15/90 (16.66%)
86/392 (21.91%)				
117/626 (18.69%)				

Akka ragaaleen Gabatee 1 agarsiisanitti gaazexeessitoonni bargaaftii dhi'aateef guutan jechoota GQMJWAO dirree xiinqooqaatiif moggaase keessaa 11.11%, jechoota Ogbarruu keessaa 21.91% (kan Asoosamaa 25.55%, kan Ogwalaloo 21.87%, kan Diraamaa 18.33%), jechoota Malleen Qorannoo keessaa 16.66% akka moggaasamanitti beeku. Akka walii galaatti, jechoota 626 keessaa 117 (18.69%) qofa beeku. Beekumsi barsiistota gosa barnootaatis 20.42%, kan isaan lamaanii 19.45% akka ta'e, ragaaleen meeshaa

walfakkaatuun walitti qabaman ni agarsiisu. Kun beekumsi isaanii gadaanaa ta'u akeeka. Kanaafuu, gaheen isaan (GAOfi BDhBO gosa barnootaa adda addaa barsiisaa jiran) jechoota moggaasaman kanneen ibsuu irratti ba'an sadarkaa MGQMJWAO ibsaa jiran kanaan akka hintaane hubachuun ni danda'ama.

Akkasumas, GQMJWAO gama isaatiin hojii jechoota moggaasu BDhBOtiif ibsuu yoo hojjate, gochoonni raawwachuu malu ni jiru. Isaanis jechoota moggaasu saffisa barbaachisuun (yeroodhaan), ga'umsaan,

kallattii adda addaatiin dhi'eessuufi barsiistota gochoota kanneenii adda baasuudhaaf irratti mari'achiisuudha. Yoo akkas ta'ee, barsiistota irraa bargaaftiidhaan walitti kaayyolee isaa galmaan ga'uu danda'a. qabaman gabatee armaan gadii keessatti Kanaafuu, ragaaleen sadarkaalee raawwii dhi'aatanii jiru.

Gabatee 2. Ga'umsa GQMJWAO Adeemsa Jechoota Moggaasamanii Ibsa

Gaaffii Ijoo		Qabxiilee	Deebii Barsiistotaa					Q	QGG
Ga’ umsi GQMJWAO jechoota moggaasu isiniif ibsuu irratti qabu ammami?	Gaaffilee	Safarrii Ga’umsa Ibsaa	BG	G	GG	O	BO		
	2	Mari’achiis	75(65.2	25(21.7	12(10.4	2(1.7	1(0.9	1.5	
	9	uu	)	)	)	)	)	1	
	3	Saffisa	61(51.7	46(33.9	13(11%)	3(2.5	1(0.8	1.6	
	0		)	)		)	)	6	
	3	Karaalee	54(46.2	42(35.9	15(12.8	5(4.3	1(0.9	1.7	
	1	ibsuu	)	)	)	)	)	7	
	3	Ogummaa	44(38.9	30(26.5	32(28.3	5(4.4	2(1.8	2.0	
2		)	)	)	)	)	3	1.74	
Q			50.5%	29.5%	16.125%	3.225	1.1%		
%									
Furtuu: 4.5-5 = Baayyee Olaanaa (BO), 3.5-4.49 = Olaanaa (O), 2.5-3.49 = Giddu Galeessa (GG), 1.5-2.49 = Gadaanaa (G), 0-1.49 = Baayyee Gadaanaa (BG)									

Damee A. fi kb

Amma garuu, hundinuu addaan citanii jiru. Ta'us, yeoo hojiirra turanitti karaaleen ittiin ibsamaa turan sadi jechuun ni danda'ama. Yeroo ammaa kana kanneen addaan citan kunneen itti fufsiisuu dadhabuun sadarkaa tattaaffii GQMJWAO jechoota moggaasu karaalee adda addaatiin ibsuu taasisu kan barsiistonni bargaaftii irratti akeekan kan dhugoomsu ta'a jechuudha. Haalli kun hojiirra oolmaa jechoonni GQMJWAO dirree barnootaa keessatti qaban ni gufachiisa.

III. Sadarkaa Ibsama Jechoota

Moggaasamanii

Akka ragaaleen MGQMJWAO irratti afaggaaffiidhaan walitti qabaman agarsiisanitti jechoonni maggaasaman kan raabsamaa turan karaa walga'ii koraa, karaa Barruulee Wiirtuufi karaa MGQMJWAOti. Akka ragaaleen kuufatoota sakatta'uun argaman agarsiisanittis jechoota moggaasu ibsuun hojii GQMJWAOti. Haliimaa, Sanbatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim (1995) hojiin kun hojii isaanii (MGQMJWAO) akka ta'e yoo ibsan, "...ogeessonni afaanii walga'anii mari'atanii erga walamansiisaniin booda [jechoota] moggaasanis ummataaf raabsuu qabu," jedhu (f. 69). Akka Warquu (2005) ibsettis Koreen Waaltina Jechoota Afaan Oromoo (KWJAO) maleenya ibsaa hordofuudhaan jechoota waaltessaa jira (f. 26). Kanaafuu, jechoota

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

moggaasamaa jiran DhBOtiif kan ibsuu qabu garee kana jechuudha. Yookaan, BDhBO jechoota kanneen akka argatanii carraa kan uumuu qabu isa jechuudha. Kanuma irraa ka'uun carraan uumamee jechoota ibsuun, sadarkaa kamiin akka ibsamuu danda'u ilaaluun barbaachisa ta'e.

a. Carraa BDhBO Jechoota GQMJWAO Argachuuf Qaban

Abarraafi Hayilamaaram (1989) bu'aa carraa gama barruulee jechoonni moggaasaman irratti maxxanfaman argachuutiin jiru yoo ibsan, "Barruuleen kunniin bakka carraan afaan ofiitiin barachuu argamee, wanni irraa baratan hinjirretti gumaata guddaa qaba," jedhu (f. 31). Akkasumas, Dirribaa (2006) faayida qabeessummaa hojiilee garee kanaa yoo ibsu, "Kibaabileefi barruuleen maxxanfaman kun sirna barnootaa cimsuufi hojii qormaata adda addaatiif ciicata ta'uun kan deeggaran waan ta'eef akka cimnaatti fudhachuun ni danda'ama," jedha. Ragaaleen afgaaffiin walitti qabamanis kanumaan walfakkaatu. Bu'uuruma kanaan BDhBO sadarkaa kamiin jechoota moggaasamaniifi Barruulee Wiirtuu argachuuf carraa akka qaban ibsan bargaaftiidhaan gaafatamanii ture. Deebiin isaan kennanis kan gabatee armaan gadii keessatti qindaa'e kana.

Gabatee 3. Carraa Argannaa Jechoota Moggaasamaniifi Barruulee Wiirtuu

Gaaffii Ijoo		Deebii Barsiistotaa							
Carraan jechoota moggaasamaniifi Barruulee Wiirtuu argachuuf jiru ammami? (Gaaffilee 33-34)	Gaaffilee	BG	G	GG	O	BO	Q	QGG	
	33	Jechoota	40(33.9%)	46(39%)	26(22%)	4(3.4%)	2(1.7%)	2.00	2.1
	34	Barruulee	27(24.1%)	44(39.3%)	34(30.4%)	5(4.5%)	2(1.8%)	2.2	
	Q		29%	39.15%	26.2%	3.95%	1.75%		
Furtuu: 4.5-5 = Baayyee Olaanaa (BO), 3.5-4.49 = Olaanaa (O), 2.5-3.49 = Giddu Galeessa (GG), 1.5-2.49 = Gadaanaa (G), 0-1.49 = Baayyee Gadaanaa (BG)									

Akka ragaaleen Qixeentaa (Q) Gabatee 3 irratti dhi'aatan agarsiisanitti carraan Barruulee Wiirtuufi jechoota moggaasama karaalee adda addaa argachuu BDhBO keessatti Afaan Oromoo barsiisan qaban 68.15% sadarkaalee gadaanaafi baayyee gadaanaa, 26.2% giddu galeessa, 5.7% olaanaafi baayyee olaanaarra jira. Qixeentaan Giddu Galeessaa (QGG) jalaa 2.1 ta'uunis sadarkaa gadaanaarra akka jiru hubachiisa. Kanaafuu, barsiistonni Afaan Oromoo DhBO keessa jiran jechoota GQMJWAO moggaasee maxxansiisaa jiru argachuuf carraan isaan qaban hanga barbaadamu miti jechuun ni danda'ama.

Ragaaleen afgaaffiin walitti qabamanis kanuma cimsu.

b. Hubannoofi Beekumsa BDhBO Jechoota GQMJWAO Ilaalchisee Qaban

BDhBO jechoonni GQMJWAO moggaasu jiraachuu ilaalchisee hubannoo qabaachuufi sadarkaa beekumsa gonfataniin walqabatee jechoota dirreewwan Xiinqooqaa, Ogbarruufi malleen Qorannoo bu'uura godhacuudhaan dhugaa jiru adda baasuuf bargaaffiidhaan ragaaleen walitti qabamanii jiru. Ragaaleen argamanais bifuma gabatee itti aanee jiru keessatti qindaa'e jira.

Gabatee 4. Hubannoofi Beekumsa BDhBO Jechoota Moggaasaman Ilaalchisee Qaban

Gaaffii Ijoo	Filannoowwan	Deebii Barsiitotaa			
		Gaaffii 13 Hubannoo	Gaaffii 14 Beekumsa	Q	QGG
Hubannoon jiraachuu jechoota moggaasamaniifi beekumsi jechoota moggaasaman irratti qabdu ammami? (Gaaffilee 13, 14)	Baayyee	9(7.7%)	10(8.6%)	8.15%	2.925
	Gadaanaa				
	Gadaanaa	25(21.4%)	20(17.2%)	19.3%	
	Giddu Galeessa	56(47.9%)	56(48.3%)	48.1%	
	Olaanaa	19(16.2%)	29(25%)	20.6%	
	Baayyee	8(6.8%)	1(0.9%)	3.85%	
	Olaanaa				
Qabxiilee Q		2.93	2.92		
Furtuu: Qabxiin Giddu Galeessaa 4.5-5 = Baayyee Olaanaa, 3.5-4.49 = Olaanaa, 2.5-3.49 = Giddu Galeessa, 1.5-2.49 = Gadaanaa, 0-1.49 = Baayyee Gadaanaa					

Akka ragaaleen Gabatee 4 keessatti qindaa'an agarsiisanitti sadarkaan hubannoo jiraachuufi beekumsa BDhBO jechoota GQMJWAO moggaasu walqabatee qaban hubachuun ni danda'ama. Bu'uuruma kanaan hubannoo moggaasamaa jiraachuu jechootaafi beekumsi barsiistonni qaban 27.45% giddu galeessaan sadarkaalee gadaanaafi baayyee gadaanaarra jira. 48.1% sadarkaa giddu galeessa 24.45%, sadarkaalee olaanaafi baayyee olaanaa ta'a. Qabxiin Qixcentaa Giddu Galeessaa (QGG) 2.925 ta'uu ammoo, sadarkaan kun giddu galeessa ta'uu mirkaneessa. Kallattii carraa jechoota kunneen argachuu olitti ibsameetiin

yoo ilaalame, haalli kun sadarkaa fooyya'aa irraa jira jechuun ni danda'ama.

c. Maddoota Beekumsa Jechoota Barsiistonni Argachaa Jiranii

Akka ragaaleen afgaaffiidhaan walitti qabaman irraa hubatametti GQMJWAO jechoota moggaasu karaa Barruulee Wiirtuu, karaa walga'ii koraafi karaa miseensota isaa tajaajilamtootaaf akka ibsa. BDhBO ammoo, akka madda beekumsa jechootaatti maal akka fayyadaman ilaaluuf ragaaleen bargaaftiin walitti qabaman gabatee gadii keessatti qindaa'anii jiru.

Gabatee 5. Maddoota Jechoota Haarawa BDhBO Fayyadamaa Jiranii

Gaaffii Ijoo	Filannoo	Deebii Barsiistotaa				
		Gaaffii 42	Gaaffii 43	Gaaffii 44	Gaaffii 45	Gaaffii 46
		Kitaabilee Wabii	Moojuloota	Mataa Ofii (Kan Koo)	Sabaa Himaalee	Barruulee Wiirtuu
Jechoota dirreewwan Xiinqootaa, Ogbarruufi Malleen Qorannoo keessatti itti fayyadamaa jirtan hangam madda kam irraa argattu? (Gaaffilee 42-46)	Baayyee Gadaanaa	4(3.5%)	3(2.5%)	7(6%)	7(6%)	15(12.7%)
	Gadaanaa	31(27%)	27(22.9%)	32(27.4%)	32(27.6%)	33(28%)
	Giddu Galeessa	59(51.3%)	48(40%)	33(28.2%)	50(43.1%)	50(42.4%)
	Olaanaa	14(12.2%)	35(29.7%)	34(29.1%)	25(21.6%)	17(14.4%)
	Baayyee Olaanaa	7(6.1%)	5(4.2%)	11(9.4%)	2(1.7%)	3(2.5%)
	Qabxiilee Q	2.9	3.1	3.08	2.85	2.66
Furtuu: Qabxiin Giddu Galeessaa 4.5-5 = Baayyee Olaanaa, 3.5-4.49 = Olaanaa, 2.5-3.49 = Giddu Galeessa, 1.5-2.49 = Gadaanaa, 0-1.49 = Baayyee Gadaanaa						

Akka ragaalee Gabatee 5 BDhBOTTi Qixeentaadhaan maddootaa kan kitaabilee wabii 2.9, kan moojulootaa 3.1, kan mataa ofii 3.08, sabaa himaalee 2.85, Barruulee Wiirtuu 2.66 akka madda beekumsa jechootaatti fayyadamaa jiraachuu agarsiisa. Barsiistonni kunneen Barruulee Wiirtuu sadarkaa moojulootaa, jechoota ofii fayyadamuu, kitaabilee wabii, sabaa himaaleetii gadi ta'een sadarkaa hundaa gadiitti akka madda jechoota haarawaatti itti fayyadamaa akka jiran mirkaneessa. Kana jechuun garuu, jechoonni bariistonni moojuloota, kitaabilee wabiifi

sabaa himaalee irraa argatan kunneen kan GQMJWAO waaltessaa tureen ala jechuu miti. Kana adda baasuuf garuu, qorannoo biraa adeemsisuu barbaada. Haata'u malee, BDhBO keessatti Afaan Oromoo barsiisaa jiran jechoota GQMJWAO moggaasaa jiru sadarkaa ta'uu qabuun (akka wiirtuun madda waaltina jechootaa ta'etti) akka madda jechoota haarawaatti kan itti fayyadamaa hinjirre ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Dimshaashumatti, ragaalee barsiistonni kennan kunneen irraa ka'uudhaan dhimmoonni akka qaawwaatti ibsamuu danda'an baayyeetu

Damee A. fi kb

jiru. Isaan keessaa tokkoffaan, kallattiin itti fayyadama madda jechoota Afaan Oromoo karaarraa ba'uudha. Inni lammaffaan, adeemsi moggaasa jechoota Afaan Oromoo wiirtuu waaltinaatiin ala kan bahaa jiru ta'uudha. Sadaffaan, GQMJWAO jechoota moggaasu ibsuu irratti hanqina kan qabu ta'uudha. Inni dhumaa too'annan GQMJWAO taasisaa ture, itti fufees sirreeffamni taasise sadarkaa gadaanaarra jiraachuudha.

Akkasumas, dhimmoota akka qaawwaatti olitti tarreeffaman kanneeniin walqabatanii wantoonni ibsamuu danda'an baayyeedha. Isaan keessaa kan akka fakkeenyaatti fudhatamuu danda'u, barsiistonni Afaan Oromoo ofuma isaanii madda jechoota haarawaa ta'uudha. Haalli kun argannoo qorannoo Adunyaa (2010) irra deebiidhaan kan dhugoomse jechuun ni danda'ama. Akka inni ibsetti barsiistonni Afaan Oromoo jechoota GQMJWAO moggaasu dhiisanii kan ofii uumanitti fayyadamaa jiru. Kana malees, DMAO tokko yaada deebii afgaaffii irratti kenneen haalli kun barsiistota afaanichaa hunda biratti akka mullatu ofuma fakkeenya godhachuundhaan ibsee jira. Kun ammoo, adeemsa waaltina afaanichaatiif hanqina guddaadha.

Haata'u malee, Haliimaa, Sanbatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim (1995), "Dirqama seenaa moggaasa jechoota haarawaa

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

kana biiroo Aadaafi Ispoortii Oromiyaatti koreen waaltina Afaan Oromoo fudhatee jira. Sirna saayinsii moggaasa jechootaan ala, akkuma namatti dhaga'ameen ykn akkuma itti toleen (emotionally) jechoota moggaasuun dogoggara. Kanaaf aadaa afaan ofiifi seera saayinsii afaanii hordofuun dirqama," jedhu (f. 9). Akka yaada kanaatti maddi guddaan jechoota haarawaa ykn jechoota moggaasamanii Barruulee Wiirtuu ta'uu qaba ture.

Kan biraa, jechoonni Afaan Oromoo wiirtuu tokko irraa eegamuu dhabuu isaa ragaaleen kunneen akeekanii jiru. Haata'u malee, Abarraa (1995) GQMJWAO akka furtuu rakkoo kanaatti akka tajaajilu yoo ibsu, "Hojii keessatti wanti furmaata gaafatu yoo isin mudate otoo murtii hinkennin dura qaama laallatu gaafachuun dagatamuu hinqabu," jedha (f. 103). Kana jechuun BDhBO yaadrimeen jecha afaanichaa hinqabne yoo jiraate, GQMJWAO gaafachuu qaba jechuudha. Akka adeemsa waaltina afaaniitti waairtiin akkanaa hordofamuu qaba. Kanaafuu, garee kun qaama furmaanni gaafatamu akka ta'e, beekamuu qaba.

Goolabaafi Yaboo

GQMJWAO jechoota waaltina Afaan Oromoo milkeessuuf qaamolee afaanichaatti tajaajilamaniif moggaasu Barruulee Wiirtuu 10 irratti afaanota

Damee A. fi kb

biroo lamatti hiikee maxxansiisee ture. Akkaataan tartiiba qubeefi afaanotaa barruuleewwan jildii 1-9 irratti (jildii 7 malee) dhiibbaa afaanota biroo jala turuun ni mullata. Kanneen gara dhumaa maxxansaman lamaan irratti garuu, tartiibni qubeefi jechootaa kan Afaan Oromoo ta'ee ture. Haata'u malee, maxxansa barruulee Jildii 11 booda maxxansi jechoota moggaasamanii ni dhaabbate. Kanaafuu, jechoota moggaasee tajaajilamtootaaf dhi'eessuu dhiise jira jechuudha.

Akka GQMJWAO amanutti jechoonni inni moggaasaa ture, karaa Barruulee Wiirtuu, karaa walga'ii koraafi MGQMJWAO fayyadamtoota kanneen akka BDhBO bira gahaa jira. Haata'u malee, Barruulee Wiirtuu jalteenya gahaadhaan maxxansamaa hinjiru. Namoonni kora irratti hirmaatanis sadarkaa barbaadamuun jechoota moggaasaman argachuu hindandeenye. MGQMJWAO hojiin jechoota moggaasaman ibsuu akka dirqama isaanii ta'e baranii hojjachaa hinjirani. Fakkeenyaaf, beekumsi qaamoleen sabaa himaalee irratti hojii waaltina Afaan Oromoo hojjatan qaban sadarkaa barbaadamuun ibsuu irra jiraachuu isaanii hinagarsiisu.

Kana irraa kan ka'e, hubannoon jiraachuu jechoota moggasamaniifi beekumsi BDhBO jechoota irratti qaban gaddu galeessaa irra jira. Carraan Barruulee Wiirtuufi jechoota kanneen

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

argachuuf qabanis gadaanaadha. Kun ammoo, Sababuma kanaan BDhBO GQMJWAO caalaa biroo kanneen akka wiirtuu waaltina afaanichaatti beekamtii hinqabnetti akka fayyadaman taasisee jira. maddoonni biroo GQMJWAO caalaa akka maddoota beekumsa jechoota haarawaatti akka fayyadanii carraa uumee jira.

Haata'u malee, dagatamuun GQMJWAO kunis qaawwa gareen kun uume irraa kan madde fakkaata. Hojiilee kanneen qoratee kan yerootti fooyyessuu danda'u GQMJWAOti. GQMJWAO aangoo LQRMNOG (2008) kennameef itti fayyadamuu dhimmoota sirrachuu malan sirreessuu ni danda'a ture (f. 40). Kanaafis hubannoo dhabe jechuun hindanda'mu. Fakkeenyaaf, haalli kun adeemsa waaltinaa akka miidhu miseensonni isaa ibsan yoo ibsan, "...Biirroowwan Oromiyaaf[i] warri Afaan Oromootiin hojjetu marti yoo gama ofiitiin moggaasuu jalqaban waliigalteen dhabamuu ni mala," jedhu (Haliimaa, Sanbatoo, Abdulnaasir, Abarraafi Ibraahim, 1995, f. 69). GQMJWAO kana osoo beekuu, aangoo qabutti fayyadamee too'achuu dadhabe yookaan dhiise jechuudha.

Kanaafuu, bu'uura argannoowwan qorannoo kanaatiin, adeemsa ibsa jechoota GQMJWAO moggaasuuf qaamolee adda addaa akka xiyyeeffannoo kennaniifi

Damee A. fi kb

birmanaa guddaa taasisan yaboo kaa'uun
barbaachisaadha.

- A. BATO akkaataa dhi'eessa jechootaa
ibsamanii dhiibbaa afaanota biroo jalaa
baasee akka of danda'u taasisuuf
qajeelfama GQMJWAO ittiin hojjatu
osoo baasee akka fayyadamu taasiasee
gaarii ta'a.
- B. GQMJWAO akkaataadhuma kaayyoo
isaa irratti heereen jechoota dirreewwan
qo'annoo adda addaa moggaasee,
barruulee adda addaatiin maxxansiisee,
karaalee adda addaa osoo ibsee
waaltinni Afaan Oromoo saffisuu
danda'a.
- C. GQMJWAO jalteenya maxxansa
Barruulee Wiirtuu dabaludhaan
caasaa fayyadamtoota bira ittiin geesisu
osoo diriirsee, karaa sanaan jechoonni
moggaasaman fayyadamtoota hunda bira
akka gahan osoo taasisee, hojiin isaa ni
milkaa'a; fudhatama argata.
- D. GQMJWAO karaalee jechoota
moggaasu ibsu dabalataan bifa
dhaabbataa ta'ee, too'achuu danda'uu
osoo uumee haala gaariidhaan jechoota
isaa fayyadamtoota biraan ga'uu
danda'a.
- E. GQMJWAO hanga jechoonni
moggaasaa jiru fayyadamtoota bira

Jor. Dil. Qor. Amajjii-Waxabajji 2023, 1(1):85-106

gahaa jiran baruufi hanqinoota mullatan
dafee furuuf yeroo yerootti qorannoo
gochaa osoo geggeessee hojiin isaa
bu'a qabeessa ta'uu danda'a.

Wabiilee

- Abarraa Nafaa (1991). *Wiirtuu Jildii 4:
Barruulee qormaata waaltina Afaan
Oromoo*. Finfiinnee: APE.
- Abarraa Nafaa (1992). *Wiirtuu Jildii 5:
Barruulee qormaata waaltina Afaan
Oromoo*. Finfiinnee: CPE.
- Abarraa Nafaa (1993). *Wiirtuu Jildii 6:
Barruulee qormaata waaltina Afaan
Oromoo*. Finfiinnee: CPE.
- Abarraa Nafaa (1995). *Wiirtuu Jildii 7:
Barruulee qormaata waaltina Afaan
Oromoo*. Finfiinnee.
- Abarraa Nafaa (1999). *Wiirtuu Jildii 8:
Barruulee qormaata waaltina Afaan
Oromoo*. Finfiinnee: APE
- Abarraa Nafaafi Hayilamaaram Qaqqabaa
(1989). *Wiirtuu Jildii 2: Barruulee
qormaata waaltina Afaan Oromoo*.
Finfiinnee: CPE.
- Abraham Tesso Nedjo, Huang, D. and Liu, X.
(2014). Challenges of diacritical marker
or hudhaa character in tokenization of
oromo text. *Journal of Software*, Vol. 9,
No. 7, July 2014.

Damee A. fi kb

Adugna Berkessa (2010). *Terminology-related problems in Afaan Oromoo: The case of higher institutions*. U.S.A.: Saarbrücken.

Almaz Wasse Gelagay (2018). The challenges of language standardization: The case of Gamo. A dissertation submitted to the department of linguistics and philology. Addis Ababa University. Addis Ababa, Ethiopia.

Baye Yimam. (1992). (Ethiopian) writing system. Addis Ababa University, Addis Ababa, Ethiopia: Ethiopians.con/bayeyima.html.

Desalegn Leshyibelu Gelaglie (2020). Standardization of Oromo: Orthographic and lexical perspectives. A dissertation submitted to the department of linguistics and philology. Addis Ababa University. Addis Ababa, Ethiopia.

Deumert, A. (2004). *Language standardization and language change, The dynamics of Cape Dutch*. Monash University: John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia.

Dirribaa Tarrafaa (2006). *Wiirtuu Jildii 11: Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: AMPP.

Dirribaa Tarrafaa (2010). *Wiirtuu Jildii 12: Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Bole Printing Enterprise.

Jor. Dil. Qor. Amaj. -Onk 2023, 1(1):85-106

Dirribaa Tarrafaa (2013). *Wiirtuu Jildii 13: Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Mega Printing PLC.

Downes, W. (1998). *Language and society (2nd edition)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fainberg, Y.A. (1974). Official Hebrew terms for parts of the car: A study of knowledge, usage and attitudes. In Fishman, (ed.) *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton.

Federal Democratic Republic Government of Ethiopia (FDRE) (1994). *Education and training policy*. (1st ed.). Addis Ababa: St George Printing Press.

Federal Democratic Republic of Ethiopia Population Census Commission (CSA) (2008). Summary and statistical report of the 2007 population and housing census. Addis Ababa.

Fishman, J. (edition). (1974). *Advances in language planning*. The Hauge: Mouton.

Haliimaa Mohammediifi kaawwan. (1995). *Wiirtuu Jildii 1: Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Artistikii.

Haugen, E. (1966). Linguistics and language planning. In Dil. (edⁿ.). (1972). *The Ecology of Language*, 159-20. Stanford: Stanford University Press.

Damee A. fi kb

Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu
Mootummaa Naannoo Oromiyaa
Gurmeessuu (LQRMNOG). (2008).

Labsii qaamolee raawwachiiftuu
mootummaa naannoo oromiyaa irra
deebiidhaan gurmeessuu, aangoo fi hojii
isaanii murteessuuf bahe, lak. 199/2008.

Mekonnen Hundie (2002). Lexical
standardization in Oromo. Addis Ababa
University MA Thesis. (Unpublished).

Mekuria Bulcha (1993). Language, ethnic
identity, and nationalism in Ethiopia: *The
Oromo Commentary*. III (2) pp5-

Mekuria Bulcha (1995). Onesimos Nasib's
pioneering contributions to Oromo
writing. University of Uppsala, Sweden.
Nordic Journal of African Studies 4(1):
36-59.

Milkeessaa Miidhagaa (2015). Afaan
Oromoofi imaammata afaanii biyya
Itoophiyaa, 1855- 2015. Finfinnee,
Oromiyaa: Elleni P.P.PLC.

Mohammed Hassen (2010). 'Orature,
resistance, and nationalism: A historical
overview of the development of written
Oromo literature' in the *Journal of
Oromo Studies*, 17(1).

Nuraddin Aman Jarso (2012). Philological
inquiry on the history manuscript of šayḥ

Bakri Saphalo (Abubakar ʿUsmān) (1895-
1980) *Kitab Irsal As-sawārīkh yīllā*

Jor. Dil. Qor. Amaj. -Onk 2023, 1(1):85-106

Samāy At-tawārīḥ fi kašf ʿĀn tārīḥ
Oromo. Addis Ababa University
(Unpublished MA Thesis).

Suonuuti, H. (2001). *Guide to terminology* (2nd
edition). Printed in Finland by Laser-
Paino Oy, Helsinki 2001.

Tariku Sime*, Teshome Belayneh and
Alemayehu Fekede (2013). Survey of
research terms used in Afan Oromo: With
special reference to three universities in
Ethiopia. *Journal of Languages and
Culture. Academic Journals* 4(7), (pp.
115-122) September, 2013: Retrieved
from

<http://www.academicjournals.org/JLC>.

Tilahun Negash Mekuria (2018). Some aspects
of morphophonemic phenomena in Arsi-
Bale Afan Oromo: The perspective of
non-linear phonology: A dissertation
submitted to the graduate school of Addis
Ababa University in partial fulfillment of
the requirements for the degree of doctor
of philosophy in general linguistics.

UNESCO. (2005). Guidelines for Terminology
Policies. Formulating and implementing
terminology policy in language
communities / prepared by Infoterm. –
Paris: ix, 39 p.; 30 cm. (CI-2005/WS/4).

Unesco Institute for Education (UIE) (1991).
Standardization of national languages.
Symposium on language standardization

- Damee A. fi kb*
2-3 February 1991. Germany: University of Hamburg.
- Warquu Dachaasaa (2001). *Wiirtuu Jildii 9: Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: CPE.
- Warquu Dachaasaa (2005). *Wiirtuu Jildii 10: Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: BPE.
- Wondimu Tegegne (2019). The politics of qubee in Ethiopia: Rationales and Criticisms to the adaption of qubee as an official orthography of Afaan Oromoo. *Gadaa Journal/Barruulee Gadaa: A Bilingual Journal of the Institute of Jor. Dil. Qor. Amaj. -Onk 2023, 1(1):85-106 Oromoo Studies (IOS) Jimma University, (2) (https:journals.ju.edu.et.)*
- Wolff, H. E. (2017). Language ideologies and the politics of language in post-colonial Africa. *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus*, (51) 2017, 1-22 <http://spilplus.journals.ac.za>
- Wolff, H. E. (2000). Language and society: In Nurse, D. and Bernd H. *African Languages, An introduction*. Cambridge university press.
- Yule, G. (2010). *The study of language (4th ed.)*. UK: Cambridge University Press.